

FAHÉVÉR

Egy csavarmenetes emelő előfordulása Délmagyarországon

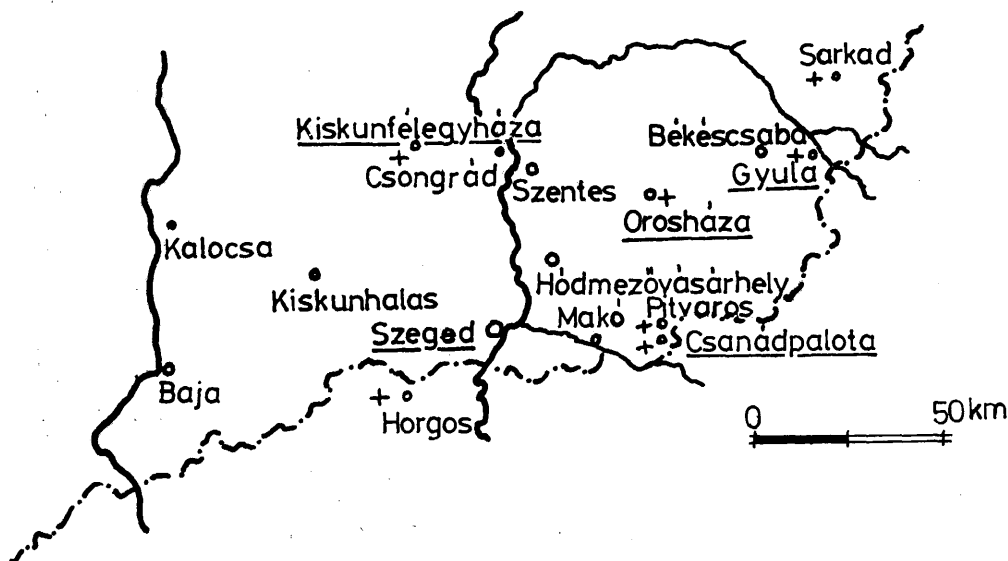
BÖRCSÖK VINCE

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Csongrád megye délkeleti sarkában, Csanádpalota határában, elhagyott romos tanyában a traktorosok találtak egy teljesen fából barkácsolt *fahévért* (emelőt). A falugyűjteményben figyeltünk fel rá. Használatára vonatkozóan két álláspont alakult ki. Egyik szerint a *superok* hajóépítésnél, mások azt állítják, hogy kocsikenésnél a tengely alátámasztására használták.

A kérdés eldöntése céljából megkerestük Délmagyarországon Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megye 13 múzeumát, illetve gyűjteményét. (1. ábra) A térképvázlaton szerepel minden olyan település, amelyet közvetve vagy közvetlenül megkerestünk. Aláhúzással jelöltük azokat a helyeket, ahol fahévért találtunk. Keresztet tettünk oda, ahonnan az emelőt begyűjtötték. Gyakori, hogy az aláhúzás és a kereszt együtt szerepel. Ilyen esetben a lelőhely és a gyűjtemény egybeesik. (Pl. Kiskunfélegyháza)

Öt helyen találtunk fahévért. Gyulán és Szegeden két-két példányt. Első áttekintésre megállapíthatjuk, hogy folyammenti településeken nem jellemző. A szegedi

A fahévért kutatása során megkeresett múzeumok, gyűjtemények — ahol a fahévért előfordul + ahonnan begyűjtötték.

Móra Ferenc Múzeumba Horgosról (ma: Jugoszlávia) és Pítvarosról került be egy példány. Tengelyemelőként leltározták be 1907—1908-ban.

A Néprajzi Múzeumban is van két példány. A 29 001 lelt. szám alatt Bátky Zsigmond által beírt *szekértengelyemelő* származási helye Magyarvalkó (ma: Románia). A 38 604 lelt. szám alatt Semayer Vilibald által 1903-ban bejegyzett *emelőgép* származási helye pedig Szamosújvár (ma: Románia).

E tárgyak ősei több évszázaddal korábban is ismertek voltak. Nevezetesen 1534-től 1841-ig nevük jelentéktelen alakváltozásával követhető előfordulásuk: hebert, hévér, héber, hőber, hőbér, hibir, hivér stb. Valószínűleg német közvetítéssel került hozzánk.¹

Egyéb emelő megoldásokkal is találkoztunk vizsgálódásaink során.²

Népünk a nehéz fizikai helyzetállást igénylő terhek megkönnyítésére több megoldást kísérletezett ki. Egyik ilyen szerkezet a szélmalomban a zsákoknak az alsó szintről (*lisztespad*) a *kőpadra* történő feljuttatását könnyítette meg. Az egyik végén falba süllyesztett tengelyt merőlegesen alátámasztottak. A másik végén a hajó kormánykerékéhez hasonló megoldást alakítottak ki. A kötél egyik végét a tengelyen, a másikat a zsákon rögzítették. A tengely előre forgatásakor a kötél feltekeredik és a zsák egy emelettel feljebb kerül.

A másik megoldás az emberi erőt teljesen feleslegessé teszi, viszont több ügyességet kíván. Falba vésett csigán keresztül vezetik a zsákra erősített kötelet, majd a szélmalom bálványa köré csavarják. A bálvány addig tekeri, míg a zsák felsőbb szintre jut. Az ember tevékenysége abban áll, hogy amikor a zsák felér, oldalra rántja, másik kezével pedig elengedi a bálványt körülvevő kötelet.

Joggal tarthat érdeklődésre számot a felülhajtós szélmalom zsákhúzója csapóajtóval vagy anélkül. Mindkét megoldás a bálványra szerelt fogaskerék energiáját használja fel azzal a különbséggel, hogy a csapóajtót a fölfelé haladó zsák felnyitja, a teher áthaladása után a kétszárnyú ajtó visszacsapódik.³

Mezőgazdaságban is találkozunk a nyers emberi erőt helyettesítő megoldásokkal. A szénaboglyák *bolondkocsival* történő bevontatásánál *inasoltak*, azaz kis rudakkal alászúrtak a boglyának és addig tartották kissé megemelve, míg az *inasokat* aládugták, majd a nagyrudat is. Így került a szénaboglya a *bolondkocsira*, amit aztán bevontattak a tanya mellé.

A századforduló előtt *tekerő* vagy *pétör* néven emlegetett szerszámmal emelték föl a vontatót. A csőről elvén alapuló készség még jobban megkönnyítette a munkát.⁴

Ismét más helyen Nagy Gyula *inas* helyett *jancsi* elnevezést használ, amivel alátámasztják a kisrudakat, míg a nagy rudat aládugták a szénaboglyának és a bolondkocsival bevontatták.⁵

Jelentős időt és emberi erőt takarít meg a sajátos népi emelőszköz, az *olló* használata. Az előre összeácsolt gerendavázis épületelemeket állították fel vele. A négy-öt m hosszú rudak felső végére erősített kötelet a felemelendő gerendába vert szögekbe sorba beleakasztották. Két-két ember egyszerre nyomta össze az olló szárát, miközben a gerenda viszonylag kis erő kifejtésével a kívánt magasságba, a helyére emelkedett.⁶

Megfigyelhető, hogy a fahévérek inkább kötött talajú, feketeföldeken fordult elő. Homokos vidékeken kevésbé ismerték.

A megvizsgált példányok majdnem teljesen egyformák. Méreteikben jelentős eltérés nincs. (I. táblázat) Nagyságukat funkcióik szabták meg. Csinos külsőre is törekedtek, ami a rendelkezésükre álló kezdetleges szerszámokkal nem volt könnyű feladat. Az anyag minősége meghatározó tényezőként szerepelt. Legerősebbnek vélt anyagból: akácuskóbból, szilfából vagy cseresznye fa tuskójából készítették. Ha csomó került volna a fogó helyére, nem törődve az asszimetriával, arrébb faragták ki. Gyakran a fogantyúk hossza sem volt egyforma. Ez is barkácmunkára utal. Bátky Zs. a

¹ TESZ II. 105.

² Egyéb emelők: Hévér a neve annak a *lopótöknek*, amellyel a bort emelik ki a hordóból. *Bátky Zs.*, (1906). 58.

³ *Szabó K.* (1956) 5—13.

⁴ *Nagy Gy.*, (1963) 55. 58.

⁵ *Nagy Gy.*, (1971) 167.

⁶ *Selmeczi Kovács A.*, (1969) 461.

A kutatás során megvizsgált fahévérek (tengelyemelők) adatainak összehasonlítása

	A két szarv közötti távolság	A fej magassága	A menetes rúd teljes hossza	A fogantyúk hossza	A csavaranya magassága	A mozsár magassága	A fogantyúk száma	Leltári szám
	cm						db	
<i>Csárdpalota</i>	14	12	37	8	6	25	3	Honismereti gyűjtemény
<i>Gyula</i>	13	10,5	28	10	9	27	3	55.100.1.2.3.
<i>Gyula</i>	12	9	34	9	7	28	3	70.30.1.2.3.
<i>Kiskunfélegyháza</i>	14	10,5	29	9	5,5	23	3	77.59.1.1.
<i>Orosháza</i>	12	11	37	9,5	6,5	28	3	52.1797.1.
<i>Szeged</i>	10	14	35	12—5	5,5	23	3	52.579.1.
<i>Szeged</i>	11	10	31	8	9	26	4	52.580.1.

leltárkönyv megjegyzés rovatába azt írja, hogy házi gyártmány. Mindez nem zárja ki, hogy később bognárműhelyekben nem foglalkoztak volna vele. Káplár György csanádpalotai bognár 1905-ben készített fahévért. A csavarmentet kézzel hajtott esztergával alakították ki.

Minden fahévért három darabból áll: a *fej* a csavarorsóval, a *csavaranya* három, illetve négy fogantyúval és a *mozsár*. Az utóbbinak *persely* neve is hallható. A fej felső részén szarv alakú kiképzés van, a köztük levő távolság 10–14 cm. A fej magassága 9 és 14 cm között változik. Ennek folytatása a csavarmentes rúd, amelynek legkisebb mérete 29, a legnagyobb 37 cm. A csavaranya magasságát 5,5–9 cm-nek mértük. A fogantyúk adatai 5 cm-től 12 cm-ig változnak. A csavaranyát a fogókkal egybefaragták. Így száradáskor nem kellett ékelni. A mozsár belül üres henger, kívül nyolcszögletű, alul erősebben, felül enyhén kiszélesedik. Magassága 23 és 28 cm között változik. A mozsár alsó vége gyakran nyitott. (2, 3 ábra.)

Tulajdonjeggyel megjelölt, négyfogantyús fahévért. MFM Szeged. Lelt.sz.: 52.580.1.
Toppantóné
Nagy Czirok Anikó felv.

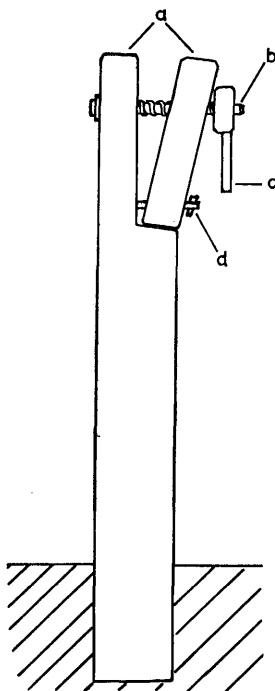

Javított, háromfogantyús fahévért alap-helyzetben. MFM. Szeged Lelt. sz.: 52.579.1. Toppantóné
Nagy Czirok Anikó felv.

Készítői igénytelen szerszámokkal dolgoztak: rámásfűrész, balta vagy szekerce, kétkézvonó, kalapács, véső, bicska és *satu*, amelyet maguk barkácsoltak a következőképpen:

Földbe ásott akácfaoszlop föld feletti részét egyharmadáig kettéfűrészelték, majd a féloszlopot keresztbe elvágták. A felső végétől lefelé számítva 20 cm-re mindkét féloszlopot azonos magasságban átfúrták és vasból készült, csavarmentes végű ten-

gelyt helyeztek bele. Mindkét féloszlopon átvezették. Egyik végét csavarral rögzítették, a másik végére egyágú hajtókart tettek. A szabadon mozgó alját úgy ékelték be, hogy játéka legyen. A megmunkálandó darabot a két féloszlop csavar fölötti része közé helyezték, az egyágú hajtókarral beszorították és úgy végezték el rajta a nagyja munkát. Rendszerint a kocsiszín egyik sarkában vagy a tanyaudvar védett helyén állították föl. (4. ábra)

Satu

- a. satupofák
- b. csavarorsó
- c. szorítókar
- d. rögzítő

A kiválasztott anyagot egy évig pihentették. Az igényesebb tárgynak szánt fát ősszel istállótrágyába ásták és úgy gőzölték tavaszig. (Asztalos P. Kálmán 73 éves, Győri József 58 éves). A durva részeket leégették, mint a teknők és *bodonhajók* készítésénél volt szokás. Nem véletlen a kiskunfélegyházi Kiskun Múzeum leltárkönyvében található bejegyzés: „Külső felületén égési foltok.” Más helyeken készített fahévéreken is találhatunk égetésre utaló elszíneződéseket. Az elszínesedett részeket ugyanis könnyebb volt lefaragni.

Végleges elkészítésére ráérős, dologtalan időben került sor. Az évi munka ritmusában az őszi betakarítás befejezésétől, november elejétől a kora tavaszi munkák beindulásáig, február utolsó hetéig, továbbá a nagy nyári dologidő után, csépléstől a krumpliszedésig — leginkább augusztusban — volt ilyen türelmet igénylő munkára lehetőség. Télen a jószágellátáson túl, legfeljebb a hóeltakarítás adott munkát.

⁷ *Bátky Zs.*, i. m. 60.

Először a csavarorsót faragták ki a fejjel, mert ennek méreteihez kellett alkalmazkodnia a csavaranyának és a mozsárnak. Egy-egy csavarorsóra vésővel és bicskával 10 db egy cm széles peremet és ugyanannyi két cm-es hornyot alakítottak ki. A csavarmenetek távolsága 2,5—3 cm között változott. Ezt követte a csavaranya elkészítése a fogókkal. A csavaranyában két peremet és két hornyot faragtak. Utoljára a mozsárral foglalkoztak. Henger alakú belsejének kialakítását égetéssel könnyítették meg. Ennek nyomai felfedezhetők az egyébként sima felületű henger falán. Nagy munka volt a fahévr elkészítése. Mészáros Lajos 70 éves kiskunfélegyházi bognár így vélekedik róla:

„Végtelen sok türelmet kívánó munka kellett elkészítéséhez. Ha életemet elvennék, hogy csináljak ilyet, nem csinálnék. Olyan nehéz munka.”

Használata elsősorban kocsikenésnél volt jellemző. A régi *fatengölös világban* nem lehetett a tengely végét kerékkel megtámasztani, mert deformálódott, esetleg elpattant volna. Ezért a középtől a távolságot megosztva helyezték el a fahévert, és a csavaranyát a fogókkal addig hajtották, amíg a kerék föl nem emelkedett. A kereket teljesen kivették, a tengelyt faggyúval bekenték, majd a kenőanyag kitúródásának megakadályozására vékony kenderszállal körütekerték. A kereket így visszatették a helyére és kerékszöggel biztosították.

A vizes esztendőben megrokkant a ház mestergerendája, a hévért, megtoldották és úgy nyomatták vissza a helyére. A megtoldásra azért volt feltétlen szükség, mert a szerkezet egy állításra csak 20 cm-t emelt.

Az akácfának nagy szilárdsága mellett az a tulajdonsága, hogy idő múltán megrepedezik. Ha ez olyan mértékű, hogy zavarja a fahévert funkciójának ellátásában, házilag megpántolták. A földre támaszkodó végét gyakran a ház körül kallódó bádoglemezzel megerősítették, széleit fölhajtották és az oldalára szegezték.

A szegedi Móra Ferenc Múzeumban 1907-ben, ill. 1908-ban beletárazott két hévér erősen avult állapota arra enged következtetni, hogy készítésük az 1860-as évekre tehető.

Működési elvének fenntartása mellett, az első világháború alatt átadta helyét a vashévrnek, amit kovácműhelyekben, cséplőgépeknél az 1960-as évek elején még széles körben alkalmaztak. Domján János 71 éves hódmezővásárhelyi kovácmester már inas korában vashévrrel emelte föl a kocsit javítás céljából.

A Bátky által ismertetett szekértengely-emelőnél a hajtókar és a fogas emelőőrüd már vasból készült.

A fahévr háttérbe szorult, de nem múlt ki teljesen, mert a székelyföldi Atyhán, ahogyan írja Pusztainé Madar Ilona:⁹ „Napjainkban hasítottfából is szoktak tengelyt faragni.”

Szükségből olykor újra elővették. A Szegedi közelében lévő Sándorfalván 1939-ben az egyik kövezetlen úton elakadt egy búzás zsákokkal megrakott kocsi. A közeli Tobak-tanyából hoztak egy fahévért, hogy az elsüllyedt kereket kiemeljék és szikföldet rakjanak alá.¹⁰ Bár használni nem tudták, mert az is elsüllyedt a laza homokban.

Mint már megállapítottuk, inkább ügyeskedő parasztemberek, barkácsolók foglalkoztak a készítésével. Az iparengedéllyel nem rendelkező népi mesternek *kontár* a neve. Munkájuk szerint két nagy csoportra oszthatók. Az egyik típus házat, melléképületeket emel, falaz, tapaszt, kéményt készít, tetőt csinál, kemencét, tűzhelyet rak.

⁸ Szűcs S., (1977) 16.

⁹ Pusztainé Madar I., (1973) 97.

¹⁰ Id. Juhász Antal közlése

A másik inkább famunkában jeleskedik: góré, *aklot* épít, jászlat, kerítést, kapukat csinál, kutatás, fölállítja a kútgemet.

A kontárok főleg tanyán dolgoztak. Egyik szomszéd ajánlotta a másiknak. Kosztot és igénytelen szállást kaptak. Napszámjuk kétszerannyi volt, mint a mezőgazdaságban dolgozóké. Gyakran ketten-hárman is a keze alá dolgoztak. A gazdának érdeke volt, hogy haladjon a munka.¹¹

Alkalmos helyre rávésték vagy ráégették nevük kezdőbetűit, esetleg a készítés idejét. Az egyik fahévéren DI jelzés látható. Ez inkább tulajdonjogra, mint sem a készítő nevére utal. Ha kölcsönadás során elkallódott, a tulajdonos nevének kezdőbetűi eligazítást adtak.

Megállapíthatjuk, hogy a fahévért kocsi javításakor tengelyemelésre használták. A tápai hajóácsiparban dolgozó adatközlőink (Nagy Pál 88 éves hídőr és Nagy Ferenc 58 éves hajóács) munkájuk során nem találkoztak vele. A több évszázadon át használt fahévért a századforduló táján lassan átalakult. A fa alkatrészeket vassal erősítették, majd teljesen vasból, kisipari műhelyekben, gyárakban készítették.

ADATKÖZLŐK

Asztalos P. Kálmán 73 éves, *Csanádpalota*, ny. tsz. bognár; Barta István 84 éves, *Csanádpalota*, ny. tsz. növényápoló; Domján János 71 éves, *Hódmezővásárhely*, ny. kovácmester; Györi József 58 éves, *Csanádpalota*, ktsz. asztalos; Mészáros Lajos 70 éves, *Kiskunfélegyháza*, ny. bognár; Nagy Antal 58 éves, *Tápé*, hajóács; Nagy Pál 88 éves *Szeged* (?) ny. hídőr.

IRODALOM

- A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I—III. (Röv. TESZ 1967—1970). Bp. *Bátky Zs.*, (1906) Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Bp.
Gráfik I., (1976) Tulajdonnevek kommunális helyzetben. Ethn. LXXXVI. 327—347.
Pusztainé Madar J., (1973) Szekérszékítés, használat a székelyföldi Atyhán és az alföldi Sárrét-udvariban. Népr. Közl. XVIII. 83—243.
Nagy Gy., (1963) Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Népr. Közl. VII. 2. (1975) Parasztelet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba.
Selmeczi Kovács A., (1969) Egy népi emelőeszköz előfordulásához. Ethn. LXXX. 461—462.
Szabó K., (1956) Zsákhúzó a tornyos szélmalomokban. Népr. Közl. I. 5—13.
Szűcs S., (1977) Régi magyar vízivilág. Bp.
Tárkány Szűcs E., (1965) A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon. A tulajdonjegy fogalma. Ethn. LXXXVI. 187—199.

Eine Hebeeinrichtung aus Holz ung (fahévért)

Vince Böröcsök

In Csanádpalota, im Süden des Ungarischen Tieflandes hat man auf einem Bauerngehöft eine Hebeeinrichtung aus Holz (ung. fahévért — Holzheber) gefunden, die von einem Bastler angefertigt worden war. Zu den möglichen Arten der Verwendung des Geräts haben sich zwei Standpunkte herausgebildet. Manche meinen, dass der Holzheber von Schiffszimmerleuten beim Schiffsbau verwendet worden war. Andere behaupten, dass die Fuhrleute ihn zum Unterbauen der Wagenache benutzt hatten. Um die Diskussion zu entscheiden, haben wir dreizehn Sammlungen in Südungarn aufgesucht. An fünf Stellen fanden wir Holzheber. In der Kartei des Szegediner Mora-Ferenc-Museums werden zwei Exemplare unter dem Stichwort „Achsheber“ geführt. Schliesslich konnte geklärt werden, dass man beim Wagenschmier die Achse des Wagens mit Hilfe des Holzhebers unterstützte. Eine weiterentwickelte Variante war ein Heber aus Eisen, der noch Anfang der sechziger Jahre in Schmieden und an Dreschmaschinen benutzt wurde.

¹¹ *Gráfik I.*, (1976) 328, *Tárkány Szűcs E.*, (1965). 193.